

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वेठबिगारी निर्मूलनासाठीचे कार्य

Prasad Dilip Nakhate

M. Phil Student, Department of History, University of Mumbai.

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून वेठबिगारी चालत आलेली आहे.समाजामध्ये राजेशाही पद्धत अस्तित्वात होती.त्यामुळे रयतेचे संरक्षण करण्यासाठी राजा रयतेकडून कर वसूल करत असे. ज्या लोकांना राजाने लादलेला कर भरणे शक्य नसे,त्यांना विनापगार जे मिळेल ते आणि राजा सांगेल ते काम करण्याची पद्धत त्याकाळात होती. यालाच 'वेठबिगारी'म्हंटले जात होते. ही प्रथा चालविण्याचा अधिकार फक्त राजालाच होता.पुढे १८ व्या आणि १९ व्या शतकात पेशवे,सरंजामदार,जमीनदार, पाटील,कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे, इनामदार,सर्व वतनदार तसेच मंदिर देवस्थान मधील प्रमुख यांना वेठबिगारी चालविण्याचा अधिकार मिळाला.'अशाप्रकारे, कर भरण्यापासून स्वताचे संरक्षण करण्यासाठी लोकांना सक्तीने वेठबिगारी करावी लागत असे. वेठबिगारी करणार्या लोकांमध्येविशेषतः शुद्र आणि अतिशुद्र जातीच्या लोकांचा समावेश होता.

उद्दिष्टे :

वेठबिगारी म्हणजे काय हे समजून घेणे.वेठबिगारीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.वेठबिगारी करणार्या लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा आढावा घेणे. वेठबिगारी निर्मूलनासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आलेल्या कार्यावर प्रकाश टाकणे.त्याबरोबरच,वेठबिगारी रद्द होण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या तरतुदींना प्रस्तुत करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.तसेच सुक्ष्म अध्ययन पद्धतीचा वापर करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वेठबिगारी निर्मूलनासाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे त्यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांचा अभ्यास भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून वेठबिगारी रद्द करण्यासाठी केलेल्या कायद्यांचा व मुल्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

प्राचीन काळापासून वेठबिगारीची पद्धत सुरु झाली. प्राचीनकाळापासूनच काही अनिष्ट रूढी-परंपरा,अमानुष प्रथा अस्तित्वात होत्या त्यातीलच एक प्रथा म्हणजे वेठबिगारी होय.²वेठबिगार म्हणजे मिळेल ते काम करणे. कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण आणि कलेची आवश्यकता या कामासाठी लागत नव्हती. ध्यान धारणा करण्याची गरज देखील पडत नसे यालाच बेगार (बे-कार) असे म्हणत.यालाच तेलंगना मध्ये ' वेट्टी ' असे म्हणतात.म्हणून 'वेठ' हा शब्द प्रचलित झाला.³घरकाम करणे,कोणाच्या मृत्यूची बातमी देणे,मयत झालेल्या ठिकाणी प्रेत यात्रेची तयारी करणे त्यासाठी लागणारी लाकडे तोडून त्यांची व्यवस्था करणे, तसेच प्रेतासाठी जमिनीमध्ये खोल खड्डा खोदणे अशा प्रकारची कामे वेठबिगारीमध्ये दिली जात.

भारतीय समाजात जातीव्यवस्था मोठ्या प्रमाणात होती. प्रत्येक जातीवर विविधप्रकारची बंधने लादलेली होती. जात व्यवस्था हि ब्राह्मण,क्षत्रिय,वैश्य, शुद्र अशा वर्गात विखुरलेली होती या व्यवस्थेची सर्व सूत्रे ब्राम्हण वर्गाकडे होती. व्यवसायानुसार जाती ठरविल्या जात होत्या ब्राम्हण वर्ग धार्मिक काम करत त्यामुळे समाजात पवित्र म्हणून प्रचलित होते. त्यामुळे समाजातील त्यांचे महत्व आपोआपच वाढलेले होते. संपूर्ण जाती ह्या ईश्वरानेच निर्माण केल्या आहेत असा समज ब्राम्हण वर्गाने लोकांमध्ये पसरविला होता.⁴अशाप्रकारे समाजात असलेल्या जातीव्यवस्थेमुळे समाजात ऐकवाक्याता नव्हती.प्रत्येक वर्गाला त्याच्या वर्णानुसार व्यवसाय आणि काम मिळत असे त्यानुसार त्याला समाजात वागणूक मिळत होती.जातींमध्ये आपण सर्वश्रेष्ठ आहोत असे ब्राह्मण वर्ग इतर वर्गांना पटवून देत त्यामुळे, ब्राह्मण वर्गाने इतर वर्गांवर आपले वर्चस्व कायम ठेवले होते.

वेदांपासून चार वर्ण, तसेच जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता उदयाला आली होती या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये अस्पृश्य वर्गांवर मात्र मोठ्या प्रमाणात निर्बंध लादण्यात आले होते. अस्पृश्य वर्गाला कोणत्याही परकारचे नागरी हक्क नव्हते. अस्पृश्य वर्गात मोडणार्या लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. सार्वजनिक ठिकाणी पाणी भरण्याचा अधिकार नव्हता आर्थिक मिळकतीचा अधिकार देखील अस्पृशांना नाकारला होता.⁵ म्हणूनच, वेठबिगारी सारख्या कामांमध्ये अस्पृश्य वर्गाचा जास्तीत जास्त समावेश होता.

अस्पृश्य जातींमध्ये तेली, न्हावी ,माळी ,शिंपी ,कुंभार ,धनगर, सुतार, गोंधळी, गुरव, अशा अनेक जातींमध्ये समाज विभागलेला होता. तसेच,दलित समाजामध्ये महार, मांग, चांभार,दोर या जातींचा समावेश होता.⁶या सर्व अस्पृश्य समाजल्या जाणार्या लोकांना वेठबिगारीचे काम जास्त प्रमाणात सोपवत असत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म आणि शैक्षणिक प्रगती :

१९ व्या शतक म्हणजे भारतातील सामाजिक, धार्मिकव राजकीय क्रांतीची बीजे रुजविणारा काळ. मानला जातो याकाळात सामाजिक,धार्मिक व राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी अनेक पंथ निर्माण होऊन अस्पृशता अगदी शिगेला पोहचली होती.याचसुमारास १४ एप्रिल १८९१ मध्ये डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म झाला.⁷सामाजिक,राजकीय, आर्थिक, व सांस्कृतिक परिवर्तनाची मशाल पेटविणार्या क्रांतीसूर्याचा जन्म १९ व्या शतकाच्या शेवटी झाला. समाजामध्ये असणार्या जातीव्यवस्था व गुलामगिरीला फेटाळून लावण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जीवनातील अनेक अडचणींना सामोरे जाऊन जानेवारी १९१३ ला 'बी. ए.' ची पदवी घेतली. जून १९१५ ला 'अॅडमिनिस्ट्रेशन अॅड फायनान्स ऑफ ईस्ट इंडिया कंपनी' या विषयातील प्रबंधाला स्वीकृती देऊन कोलंबिया विद्यापीठाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना 'एम. ए.' ही पदवी बहाल केली. २० जून १९२१ ला लंडन विद्यापीठाने एम.एस्सी. ही पदवी त्यांना बहाल केली. तसेच, १९२२ ला लंडन विद्यापीठात डॉक्टर ऑफ सायन्ससाठी त्यांनी 'द प्रोब्लेम ऑफ दि रूपी' हा प्रबंध सादर केला. २८ जून, १९२२ ला गेज - इन या संस्थेने 'बार-अॅट-लॉ' ही पदवी त्यांना प्रदान केली. 'द प्रोब्लेम ऑफ दि रूपी' हा प्रबंध १९२३ मध्ये लंडन विद्यापीठाने स्वीकारून त्यांना डॉक्टर ऑफ सायन्स ही पदवी दिली. त्याचबरोबर, १९१६ च्या प्रबंधाचे विस्तृत रूप 'दि इव्हॅल्युशन ऑफ फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया' सादर केल्यानंतर कोलंबिया विद्यापीठाने १९२५ मध्ये त्यांना 'डॉक्टर ऑफ फीलॉसॉफी' हि अत्युच्च पदवी दिली. कोलंबिया विद्यापीठाने ६

जून १९५२ ला त्यांना 'डॉक्टर ऑफ लॉ' ही पदवी देऊन सन्मानित केले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मोठमोठ्या पदव्या घेऊन समाजामध्ये समता, बंधुता प्रस्तापित करण्याचे काम केले तसेच समाजामध्ये असणारया जातीव्यवस्थेला जातीभेदाला गुलामगिरीला नष्ट करण्यासाठी भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. या भारतीय संविधानामध्ये भारतामध्ये असणारया प्रत्येक जाती धर्माच्या लोकांसाठी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक हक्क व अधिकारांची तरतूद केली या तरतुदींमध्ये वेठबिगारी करणारया लोकांसाठी देखील विशिष्ट कायद्यांची मागणी करून त्यांची अंमलबजावणी केली.

वेठबिगारी विरुद्ध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका :

दिनांक ११ फेब्रुवारी, १९४९ ला केंद्रीय विधीमंडळातील चर्चे मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की, ज्यावेळी मी मजूरमंत्री होतो, त्यावेळी सक्तीच्या मजुरीचा विषय मी हाती घेतला होता. एवढेच नव्हे तर भारत देशातील जे विविध सक्तीच्या मजुरीचे (फोर्सड लेबर) प्रकार आहेत,त्याचा अभ्यास करण्याकरिता मी सहा महिने परिश्रम घेतले होते.वेठ बिगार आदी प्रकार त्यात आहेत.सक्तीच्या मजुरीचे प्रकार निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळ्या प्रकारांच्या सक्तीच्या श्रमाकडे पाहिल्यास,त्यावर एखादी उपाययोजना लागू पडेल,असे मला वाटत नाही.मी जेव्हा मजूर मंत्री होतो त्यावेळी ४-५सदृहस्थांची कमिटीनेमून,निरनिराळ्या प्रकारच्या सक्तीच्या श्रमाची तपशीलवार माहिती गोळा केल्यानंतरच भारत सरकारने त्याबाबत उपाय योजना करावी,असे मी ठरविले होते.अशा प्रकारची सर्वांगपूर्ण माहिती मिळविली तरच जी उपाय योजना केंद्र सरकार करणार आहे ती चिरेबंदी होऊ शकेल,परंतु दुर्दैवाची गोष्ट हि आहे की, माझी हि योजना अत्युच्च पातळीवर अधिकार्यांनी रद्द केली.काही हितसंबंधी लोकांनी माझ्या वरील योजने विरुद्ध निवेदने सदर केली होती. एवढेच नव्हे तर मजूर विषयक कायद्यात फारच वेगाने मी चाललो आहे, असाही आरोप माझ्यावर करण्यात आला.त्यामुळे माझी योजना तशीच दडपून ठेवण्यात आली.^९वेठबिगारी निर्मूलनासाठी उपाययोजना आखल्या गेल्या पाहिजेत यांची मागणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मजूर मंत्री असताना केली होती. तसेच त्या दृष्टीने हालचाल देखील त्यांनी सुरु केल्या. परंतु,त्यांना यश आले नाही. पण भारतीय संविधानाची निर्मिती करत असताना भारतीय राज्यघटनेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वेठबिगारी विरुद्धचा कायदा बनवला.

भारतीय राज्यघटनेतील तरतूद :

कलम २३ (१) माणसांचा अव्यापार आणि बिगार व त्यासारख्या अन्य स्वरूपातील वेठ यांना मनाई करण्यात आली आणि उपबंधाचे कोणत्याही प्रकारे व्यतिक्रमण करणे हा कायदानुसार शिक्षापत्र अपराध असेल. (२) सार्वजनिक प्रयोजनांकरता सक्तीने सेवा करायला लावण्यास राज्याला या अनुच्छेदातील कोणत्याही गोष्टींमुळे प्रतिबंध होणार नाही व असे सेवाबंधन लादताना केवळ धर्म, वंश, जात वा वर्ग या अथवा यापैकी कोणत्याही कारणावरून राज्य कोणताही भेदभाव करणार नाही.^{१०}अशाप्रकारे, माणसांचा अपव्यापार आणि वेठ यांना मनाई करण्यासाठी तसेच शोषणाविरुद्धचा अधिकार भारतीय राज्यघटनेतील कलम २३ मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आखला.

निष्कर्ष :

प्राचीन काळापासून जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता समाजामध्ये प्रचलित होती. या परिस्थितीमुळे अस्पृश्य समजल्या जाणारया वर्गाचे शोषण केले जात होते. तसेच, विविध प्रकारच्या रूढी, परंपरा लादून छळ केला जात असे. वेठबिगारीच्या माध्यमातून देखील अस्पृश्य समाजावर अन्याय केला जात होता. त्यांचे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अधिकार काढून घेण्यात आले होते. परंतु, २६ जानेवारी १९५० रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानातील कलम २३ मध्ये वेठबिगारी सारख्या शोषणा विरुद्धचा कायदा निर्माण केला. त्याचबरोबरच, वेठबिगारी करणारया लोकांना राजकीय, धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक अधिकार मिळवून दिले.

संदर्भसूची :

१. अनिल कठारे, *आधुनिक भारताचा इतिहास*, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून २०१३.
२. आंबेडकर बाबासाहेब, *भारताचे संविधान*, समता प्रकाशन, नागपूर, नोव्हेंबर २०१६.
३. खैरमोडे चांगदेव भवानराव, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड १, सुगावा प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २०१३.
४. गवळी पी.ए., *पेशवेकालीन सरंजामशाही*, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, ऑक्टोबर २०१६.
५. वाघ संदेश, *आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास*, संदेश पब्लिकेशनस, मुंबई, डिसेंबर २०१२.

¹डॉ. अनिल कठारे, *आधुनिक भारताचा इतिहास*, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून २०१३, पृष्ठ क्रं ६८.

²डॉ. पी.ए. गवळी, *पेशवेकालीन सरंजामशाही*, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, १४ ऑक्टोबर २०१६, पृष्ठ क्र ९९.

³डॉ. अनिल कठारे, *आधुनिक भारताचा इतिहास*, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून २०१३, पृष्ठ क्रं ६८.

⁴डॉ. अनिल कठारे, *आधुनिक भारताचा इतिहास*, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून २०१३, पृष्ठ क्रं ६२.

⁵डॉ. संदेश वाघ, *आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास*, संदेश पब्लिकेशनस, मुंबई, ६ डिसेंबर २०१२.

⁶डॉ. अनिल कठारे, *आधुनिक भारताचा इतिहास*, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जून २०१३, पृष्ठ क्रं ६३.

⁷चांगदेव भवानराव खैरमोडे, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड १, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १४ एप्रिल, २०१७, पृष्ठ क्र ३३.

⁸चांगदेव भवानराव खैरमोडे, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड १, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १४ एप्रिल, २०१७, पान ७२-१०८.

⁹शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब, *भारताचे संविधान*, समता प्रकाशन, नागपूर, २६ नोव्हेंबर २०१६, पृष्ठ क्र ९२.

¹⁰शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब, *भारताचे संविधान*, समता प्रकाशन, नागपूर, २६ नोव्हेंबर २०१६, पृष्ठ क्र १३३.